

PO‘LATXON KIM BO‘LGAN YOXUD SOXTA PO‘LATXON HAQIDA

Risqiboyeva Shaxnoza Isroiljon qizi

Namangan davlat universiteti

Tarix yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

Anotatsiya: XIX asrning o‘rtalariga kelib Qo‘qon xonligidagi siyosiy jarayonlar hamda ichki ahvol yanada og‘irlashgan edi. So‘nggi tadqiqotlarga ko‘ra, buning sababi **birinchidan**, o‘troq aholi ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi bo‘lgan qipchoqlar hokimiyatni tan olmaganlar. Xonlik hududlaridagi ba’zi viloyat hukmdorlari Musulmonqo‘lga qarshi chiqdilar. **Ikkinchidan**, hokimiyatda yuqori mavqeyi egallash hamda xonga ta’sir o‘tkazish uchun qipchoqlar orasida ham o‘zaro kurashlar borardi. Bu kurashlarda qipchoqlarning qulon urug‘idan bo‘lgan Musulmonquli ham faol ishtirok etgan. **Uchinchi** sabab esa, qipchoqlarning o‘troq aholiga nisbatan yuritgan siyosati edi. Qipchoqlar o‘troq aholiga nisbatan bepisandlik nazari bilan qarab, boshqa elat va etnik guruhlarni kamsitganlar. **To‘rtinchidan** esa, tashqi omil – Rossiya imperiyasining asta-sekinlik bilan xonlik hududlariga bostirib kirishi siyosiy jarayonlarning yanada keskinlashuviga sabab bo‘lgan edi.

O‘rta Osiyoning tarixida eng uzoq davom etgan xalq harakatlaridan biri Po‘latxon qo‘zg‘oloni hisoblanadi. Ammo unga baho berishda shu kunga qadar tarixchi olimlar va yozuvchilar o‘rtasida hamfikrlik yo‘q.

Birlari uni “xalq harakati” desa, ikkinchilari “reaktsion harakat”, uchinchilari “milliy ozodlik kurashi”, to‘rtinchilari “o‘zaro feodal urush” deb ataydilar. Beshinchilari esa bu haqda lom-mim demaslikni ma’qul ko‘radilar.

Annotation: By the middle of the 19th century, the political processes and internal situation in the Kokand Khanate had become more severe. According to recent research, this is because, firstly, the Kipchaks, whose sedentary population was nomadic and semi-nomadic, did not recognize authority. Some provincial rulers in the Khanate’s territories opposed Muslim Qul’qol. Secondly, there was also a struggle between the Kipchaks for a higher position in power as well as influence over the Khan. The Muslim tribe of the qipchaks was also actively involved in these

struggles. The third reason was the policy of the Kipchaks towards a more sedentary population. The Kipchaks were discriminating against other elat and ethnic groups, depending on their position of infertility towards a more sedentary population. Fourth, the external factor-the gradual invasion of the Khanate's territories by the Russian Empire-had caused further escalation of political processes.

One of the longest-running popular movements in the history of Central Asia is the Steelhouse uprising. But in assessing him, so far there is no consensus between historical scientists and writers.

One calls it a "people's movement", the other a "reactionary movement", the third a "national liberation struggle", and the fourth a "mutual feudal war". The fifth agrees not to say lom-mim about it.

Аннотация: К середине XIX века политические процессы в Кокандском ханстве, а также внутреннее положение еще более обострились. Согласно последним исследованиям, причина этого в том, что, во-первых, кипчаки, оседлое население которых было кочевым и полукочевым, не признавали власть. Некоторые провинциальные правители на территории ханства восстали против мусульманского владычества. Во-вторых, среди кипчаков шла междоусобная борьба за высокое положение у власти, а также за влияние на Хана. В этих боях активное участие принимал и Мусульманкули из кипчакского племени Кулан. Третьей причиной была политика кипчаков по отношению к оседлому населению. Кипчаки относились к оседлому населению с пренебрежением, дискриминируя другие народы и этносы. В – четвертых, внешний фактор-постепенное вторжение Российской империи на территории ханства-способствовал дальнейшему обострению политических процессов.

Одним из самых продолжительных народных движений в истории Средней Азии считается восстание Пулат-Хана. Но в оценке его до сих пор нет единого мнения среди историков и писателей.

Одни называют его «народным движением», другие - «реакционным движением», третьи - «национально-освободительной борьбой», четвертые - "междоусобной феодальной войной". А пятые предпочитают не говорить об этом лом-мим.

Kalit so‘zlar: Mulla Isa Avliyo, O‘zgan, Ishoq Mulla Xasan o‘g‘li, Xo‘jand, Abdurahmon parvonachi, qirg‘izlar, Shoumurzoq.

Keywords: Mullah Isa Saint, Özgan, Isaac Mullah Hassan son, Khojand, Abdurahman parwanachi, Kyrgyz, Shoumurzaq.

Ключевые слова: Мулла Иса Святой, узган, Исхак Мулла Хасан оглы, Ходжанд, Абдурахман парваначи, киргизы, Шоумурзак.

Rossiya davlati Buxoro va Xiva xonliklariga qarshi bosqinchilik urushi olib borayotgan yillarda Qo‘qon xonligi o‘z boshidan chuqur siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy bo‘hronni kechirayotgan edi. Qo‘qon xonligining hududi asosan Farg‘ona vodiysidan iborat bo‘lin qolgan edi. Xonlik hududi qisqarib ketganligi uchun ham xazinaga tushadigan mablag‘ kamayib ketgandi. Xazinani to‘dirish uchun esa, og‘ir va xilma-xil soliq va majburiyatlar joriy etiladi[1:3].

Qo‘qon xoni Xudoyorxon so‘nggi 10 yillik (1865-1875) hukmronligida xalqni ayovsiz taladi va bu davr o‘g‘irlik va qotilliklarga to‘la bo‘ldi. Ayni shu paytda chor istilochilari Qo‘qon xonligini tugatishga kirishdilar. Qo‘qon xoni Xudoyorxon qo‘rqoq va tartibsiz bo‘lganligi uchun vatan himoyasi yo‘lida biron arzigulik ish qilmadi. Aksincha, chor hukumati panohida o‘z taxtida o‘tirishni o‘ylardi, xolos. U 1868 yili chorizm bilan sulh tuzdi va amalda Rossiyaga qaram bo‘lib qoldi. Xudoyorxonning bu siyosati aholining g‘azabini toshirib yubordi. Buning ustiga xonning zulmi tobora kuchayib bordi. O‘sha kezlarda Qo‘qon xonligida yana bir muhim hodisa – Po‘latxon qo‘zg‘oloni sodir bo‘ladi. Bu hodisa ruslar tomonidan xonlikning tugatilishi va uning hududlari Rossiyaga qo‘shib olinishini tezlashtiradi. 1873-yilning bahorida xalq qo‘zg‘oloni ko‘tarildi. Bu mashhur Po‘latxon qo‘zg‘aloni edi. Bu qo‘zg‘olon 1875 yilning 7 avgustida milliy ozodlik kurashiga aylanib ketdi[2:3].

Mulla Ishoq Marg‘ilon shaxriga yaqin Uxna qishlog‘ida tug‘ilgan. Mulla Ishoq dastlabki ma‘lumotni Tunqotar madrasasida olgan. 1867 yili Farg‘onaga qaytib kelib, So‘xdagi ko‘chmanchi qirg‘izlar orasida 2 yil yashaydi. Keyinchalik Andijondagi masjidlardan birida imomlik qilgan, ayni paytda savdogarchilik bilan ham shug‘ullangan. Savdogarlik qilib yurganida xonlikda ancha taniqli bo‘lgan Abdulmo‘min dodxoh ismli odam bilan tanishadi. Tarixchi olim Hamid Ziyoyevning yozishicha, xonlikning siyosiy kurashlarida faol qatnashgan Abdulmo‘min ko‘p voqealarni gapirib berib, Mulla Ishoqning siyosiy ongini uyg‘otadi. 1876 yilgacha davom etgan bu qo‘zg‘olonga Marg‘ilonlik Ishoq Mulla Xasan o‘g‘li boshchilik qildi. 1872 yilda xonga qarshi qo‘zg‘olon uyushtirish niyatida bo‘lgan bir guruh qirg‘izlar va qipchoqlar Sher dodxoh boshchiligida

Samarqandga borib u yerda yashayotgan Xudoyorxonning qarindoshi Po‘latxon bilan muzokara olib boradi. Isyonchilarning maqsadi Xudoyorxonni yiqitib, o‘rniga qarindoshlaridan bo‘lgan Po‘latbekni taxtga ko‘tarmoqchi bo‘ldilar. U taxtdan vos kechgach, fitnachilar roziligi bilan, Po‘latxon ismini olgan Ishoq Mulla g‘azavotning boshida turdi. U soxta Po‘latxon bo‘lish taklifini Toshkentda qabul qilgan. Po‘latxonning soxtaligini o‘sha paytda juda kam odam bilgan. Uning kimligi keyin oshkor bo‘lgan.

Sobiq hukmdor Olimxonning nevarasi sifatida siyosiy kurashga otlangan Mulla Ishoq Po‘latxon xalqning Xudoyorxonga va Rossiyaga qarshiligini anglab, Namangan tumanidagi ko‘chmanchi qabilalarning yordami bilan atrofiga 500 kishini to‘plashga erishadi. Shu tariqa, Po‘latxon boshchiligidagi xalq qo‘zg‘oloni boshlanib ketadi. Bu vaqtgacha ham Mamur mergan boshchiligida Andijon tumanida, Ma‘mun Shoumuruzoq boshchiligida Chotqolda qo‘zg‘olon ko‘tarilgan edi.

1873 yili Mulla Ishoq soxta Po‘latxon nomi ostida vodiya kelib qo‘zg‘olonchilarga bosh bo‘ladi. Shu tariqa, xonga qarshi isyon boshlanadi. Xudoyorxon qo‘zg‘olonchilarga qarshi Abdurahmon oftobachi boshchiligida qo‘shin yuboradi. Bo‘lib o‘tgan janglarda qo‘zg‘olonchilar mag‘lubiyatga uchraydi va soxta Po‘latxon tog‘lar orasiga qochib ketadi. So‘ng bir yildan oshiqroq vaqt mobaynida qaytadan qo‘shin yig‘adi. 1875 yil bahorda soxta Po‘latxon O‘zganda qo‘zg‘olon ko‘taradi. Unga qarshi xon qo‘shinlari jo‘natiladi. Biroq Abdurahmon oftobachi va Iso avliyo boshchiligidagi xon qo‘shini qo‘zg‘olonchilar tomonga o‘tib ketadi. O‘shanda Abdurahmon oftobachi Andijon hokimi bo‘lib turgan Xudoyorxonning to‘ng‘ich o‘g‘li Nasriddinbekni ham yo‘ldan uradi va u ham qo‘zg‘olonchilar tomoniga o‘tadi.

Shundan so‘ng, qo‘zg‘olonchilar xonlikdagi bir qator shahar va qishloqlarni egallay boshlashadi. Xudoyorxon fon Kaufmandan yordam so‘rashga majbur bo‘ladi:

“Shu kunlarda og‘ir va baxtsiz paytlarda mening Mulla Isa Avliyo, Abdurahmon parvonachi va Xolnazar parvonachi singari eng ishonchli kishilarim qo‘shin bilan dushmanlarim – qirg‘iz qo‘zg‘olonchilariga qo‘shildilar va menga qarshi urushmoqchilar. Men hamma vaqt siz, oily hazratlaridan do‘stlik yordam kutib turganligim boisdan bu gal ham meni e‘tibordan e‘tibordan qoldirmagaysiz. Shaxsan o‘zimni va Qo‘qon xonligini ulug‘ imperator janoblarning ixtiyoriga

topshiraman hamda qo‘shinni to‘plar bilan birgalikda imkoni boricha tezroq Qo‘qon shaxriga yuborishingizni so‘rayman”[3:14].

Ishongan a‘yonlar va o‘g‘li qo‘zg‘olonchilar tomoniga o‘tib ketgach, Xudoyorxon juda tushkunlikka tushib qoladi. Kaufmanning yordami yetib kelishini kutmasdan Qo‘qonga qochadi va Xudoyorxon Qo‘qondan chiqib ketgandan so‘ng qo‘zg‘olonchilar o‘rtasida bo‘linish yuz beradi. Ularning bir qismi Abdurahmon oftobachi boshchiligida Xudoyorxonning o‘g‘li Nasriddinbekni xon qilib ko‘tarmoqchi bo‘ladilar[4:23]. Ikkinchi guruh esa soxta Po‘latxon – Mulla Ishoq xon bo‘lishini talab qilishadi. Ana shu vaziyatda Qo‘qonda Nasriddinbek, Andijonda soxta Po‘latxon xon deb e‘lon qilinadi.

1875 yil avgust oyida soxta Po‘latxon boshchiligidagi qo‘zg‘olonchilarning bir qismi Toshkent, Xo‘jand va O‘ratepa oralig‘idagi pochta bekatlarini egallaydi va rus askarlarini asirga oladi. Buni eshitgan Kaufman Sirdaryo viloyatining gubernatoriga harbiy yurishni boshlash haqida buyruq beradi. Rus qo‘shinlari harakatga kelguncha qo‘zg‘olonchilar Xo‘jand atrofidagi bir qator qishloqlarni ham egallashadi. Shundan so‘ng rus qo‘shinlarining bir qismi Parkentni himoya qilish uchun qoldiriladi, yana bir qismi Xo‘jandga yuboriladi. Bundan tashqari, Qo‘qonga hujum qilayotganlarga yordam tariqasida Samarqand gorizonidagi askarlar ham chaqiriladi. Qo‘zg‘olonchilarning Xo‘jandni egallash uchun qilgan yurishlari muvaffaqiyatsizlik bilan yakunlanadi. Shu orada, Samarqand gorizoni ham Xo‘jandga yetib keladi va bu yerda ruslarning katta qo‘shini to‘planadi.

Qo‘qon xonligi bilan bitim tuzganidan so‘ng, Kaufman Andijondagi qo‘zg‘olonchilarga qarshi kichik qo‘shin yuboradi. Ruslar bu jangda yengiladi. G‘alabadan ruhlangan qo‘zg‘olonchilar Qo‘qonga yurish qiladi. Shu paytda Nasriddinxonning Kaufman bilan sharmandali bitim tuzganidan norozi bo‘lgan qo‘qonliklar ham qo‘zg‘olon boshlaydi. Bo‘lin o‘tgan janglarda Nasriddinxon qo‘shinlari yengiladi va u oila a‘zolarini olib Qo‘qondan chiqib ketadi. Shu tariqa, Qo‘qon xonligini bor-yo‘g‘i uch oy – 1875-yil iyundan oktabr oyigacha boshqargan Nasriddinxon ruslar panohiga qochadi. U ham otasi Xudoyorxon singari avval Xo‘jandga so‘ng, Toshkentga boradi[5:315-316].

Kaufman General Skobelov boshchiligidagi qo‘shinlarni qo‘zg‘olonchilarning markazi bo‘lgan Andijonga yuboradi. Baliqchi yaqinidagi asosiy jangda qo‘zg‘olonchilar yengiladi. Shundan so‘ng, qonxo‘r General Andijonni to‘pga tutib vayron qilishadi va bir necha ming nafar tinch aholi

vakillarini o'ldiradi. 1876 yil yanvarda bo'lib o'tgan janglarda soxta Po'latxon qo'shinlari Skobelevdan yengiladi. Bu payta soxta Po'latxon Qo'qonda edi. Qo'qonda kechgan janglarda yengilgan soxta Po'latxon Marg'ilon yaqinida ruslar qo'lga tushadi. Uni xalqning ko'z o'ngida dorga osishadi. Haydarbek Bobobekovning yozishicha, soxta Po'latxon – Mulla Ishoq o'ldirilganda 33 yoshda bo'lgan.

Sovetlar Po'latxon qo'zg'olonini “oddiy xalqning feodallarga va xonga qarshi ozodlik harakati” deb talqin qilishadi.

Ko'pgina tarixchilar esa, bunga qo'shilmaydi va Po'latxon qo'zg'olonchilarini qipchoqlarning Qo'qon taxtini egallash uchun boshlagan harakati deb talqin qiladi. Jumladan, Shohruhbek Umarov o'z kitobida shunday yozadi:

“Sho'rolar zamonida xalq qo'zg'oloni, milliy-ozodlik harakati nomi bilan shuhrat tipgan Po'latxon isyoni aslida, bu o'troq aholi va ko'chmanchi qirg'iz-qipchoqlar o'rtasida bo'lib o'tgan to'qnashuv, urug'-aymoqchilik asosida bo'lib o'tgan qarshilik edi. Bu isyon orqali qirg'iz-qipchoqlar xonlikdagi hukumatni qo'lga olishga intildilar. Po'latxon xonlikdagi eng yovuz, eng mutaasib va johil kuchlar qo'lidagi qo'g'irchoq xon edi. Ayni shu kuchlarning xiyonati natijasida rus qo'shinlari Farg'ona vodiysini bosib olishga muvaffaq bo'ldi”[6:323].

Tarixiy manbaalarga ko'ra, soxta Po'latxonga rahnamolik qilgan Abdurahmon oftobachi Musulmonqulning o'g'li, Xudoyorxonning qaynisi, Nasriddinxonning esa tog'asi bo'lgan. Bir paytlar Xudoyorxon o'z qaynotasi Musulmonqulni dorga osdirgan, so'ng xonlik hududida qipchoqlar qirg'inini uyushtirgan, o'shanda ko'plab odam o'ldirilgan edi. Ehtimol, Abdurahmon oftobachi o'sha ishlarning qasosi uchun Xudoyorxonga qarshi chiqqan[7].

Oxir-oqibat, soxta Po'latxon boshchiligida Xudoyorxonga qarshi ko'tarilgan qo'zg'olon xonlik hududini ruslar tomonidan tezroq bosib olishiga sabab bo'ladi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, XIX asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyo xalqlari hayotida muhim voqealar sodir bo'ldi. Jumladan, Qo'qon xonligi ruslar tomonidan bosib olinib, uning hududi Rossiya imperiyasi tarkibiga qo'shib yuboriladi. Avvaliga Qo'qon xonligi bilan o'zaro shartnoma tuzgan ruslar, soxta Po'latxon qo'zg'olonidan so'ng, xonlikni batamom egallashadi. Sovetlar bu qo'zg'oloni ezilgan xalq isyoni edi desa, boshqalar Xudoyorxonda alami bo'lgan qipchoqlarning xonga qarshi harakati deydi. Markaziy Osiyoning oktabr

to‘ntarishidan avvalgi tarixini qoralab kelgan sovetlar ruslarga qarshi ko‘tarilgan bir nechta qo‘zg‘olon haqida lom-lum demagan holda Po‘latxon qo‘zg‘oloniga katta e‘tibor berishgan. Po‘latxon qo‘zg‘oloniga baho berishda shu kunga qadar tarixchi va olimlar o‘rtasida hamfikrlik yo‘q. Birlari uni “xalq harakati “desa, ikkinchilari esa,” reaksiyon harakat “, uchinchilari “milliy ozodlik kurashi”, to‘rtinchilari “o‘zaro feodal urush” deb ataydilar. Umuman olganda, Po‘latxon qo‘zg‘aloni progressiv harakatga ega milliy ozodlik harakati bo‘lib, uning asosiy harakatlantiruvchi kuchi mehnatkash omma edi.

Qo‘zg‘alon birinchi davrining asosiy g‘oyasi va maqsadi Xudoyorxonni taxtdan ag‘darib, qo‘shimcha soliqlarni bekor qilib, yangi “ yaxshi, rahmdil “ xonni saylash edi. Ikkinchi davrning siyosiy g‘oyasi va maqsadi Turkiston general gubernatorligi timsolida mustamlakachilarni haydab, Qo‘qon xonligining mustaqilligini va eski chegaralarini tiklashdan iborat edi. Bu xalq ozodlik harakati “ g‘azovot” bayrog‘i ostida boradi. Qo‘zg‘olon uchinchi davrining siyosiy g‘oyasi Farg‘ona vodiysi, hech bo‘lmasa Oloyning mustaqilligini saqlab qolish edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Bobobekov H.N. Qo‘qon tarixi. – T.:”Fan”,1996. – B.3
2. Akbarov R. Qo‘qon xonligi tarixi. – T.:Fan,2015. – B.145
3. Is‘hoqxon to‘ra Ibrat. Tarixi Farg‘ona. – T.:Ma‘naviyat,2005. – B.37
4. Eshov B. O‘zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi. – T.:Yangi asr avlodi,2012. – B.136
5. Ishoqxon Junaydullaxoja o‘g‘li Ibrat. Farg‘ona tarixi. Meros to‘plam. – T.:”Kamalak”,1991. – B.315-316
6. Sagdullayev A.S. Qadimgi o‘rta osiyo tarixi(O‘quv qo‘llanma). – T.:Universitet,2004. – B.323
7. Umarov Sh. Xudoyorxon avlodlari tarixi. – T.:Sharq,2016. –
8. Bobobekov H. Po‘latxon qo‘zg‘aloni. – T.:Fan,199. – B.59